התחלפו בתפקיד זה שני אנשים צעירים יותר — סטודנט ובחור ישיבה ממכרינו.

לילה אחד, כשעמדתי סמוך לחלון, אמר לי בעלי: "אני נושם אוויר דרך הסורגים, ובכך רצוני לחבר את הגוף עם הנשמה"...

ההסתלקות

בדרך־כלל התפלל בעלי מדי יום במיטתו. את התפילין הניחו לו אחרים.

מאחר שראשו נעשה צנום יותר, לא נאחזו בו כראוי רצועות התפילין של ראש. הוא הורה לי אפוא לשלוח אחרי יעקב־יוסף[175] כדי שיבוא לשנות את מידת הקשר. היה זה כבר שלושה ימים לפני ההסתלקות. יעקב־יוסף אכן הגיע ושינה את קשר התפילין, ובעלי הספיק להתפלל בהן בשלושת הימים הבאים.

בבוקר האחרון לחייו[176] לא פסק פיו מלמלמל, ושפתותיו נראו מרחשות כל העת. אך את התפילין לא הניחו לו עוד.

באותו יום סבל בעלי נוראות. מספר פעמים במשך היום ביקש ממני שאשנה את תנוחת גופו לשכיבה או לישיבה. עשיתי זאת והדבר לא קשה עלי כלל. בזמן שכזה מתגלים, מסתבר, כוחות נעלמים.

לפנות־ערב חש בעלי ברע מאוד. בביתנו נכח אז קהל ניכר. הרופא הובהל אל בעלי, והוא רשם מספר תרופות שכמובן הובאו מיד.

כשלעצמי הבחנתי כבר בכך שהמצב אינו טוב, אבל סברתי שהוא עלול להימשך כך עוד יום או יותר, ולכן יצקתי לפיו של בעלי כפיות אחדות מן התרופה, והוא שתה אותן עד תום. ככל הנראה הוא הבין היטב את מצבו.

לידו עמדו כמה מידידינו הטובים והקרובים, שיכולתי לסמוך עליהם. פניתי אפוא לשכב מעט, כדי שיהיה לי כוח לעשות עבורו מאוחר יותר את כל הנדרש.

כשהתעוררתי, כעבור כמחצית השעה, החדר כבר היה מלא מפה לפה. אחד הצעירים שהיו שם הציע לי ללכת ללון בביתו של השכן כדי

---

175) הרה"ח ר' יעקב יוסף ב"ר חיים בן־ציון רסקין (ט"ז ניסן תרס"א — כ"א ניסן תשמ"ה). ראה "תולדות לוי יצחק" ח"ב ע' 689 ואילך; ח"ג ע' 750 ואילך.

176) יום ד' כ' מנחם־אב תש"ד.

שאוכל להחליף כוח. היה זה כבר ״אחרי הכל״, והוא ביקש להעלים זאת ממני. מובן שלא נעניתי לעצתו.

הכנות להלווייה

נשאלתי אילו דברים היה בעלי מעוניין שיעשו בעת הקבורה. אמרתי מה שזכרתי — שהתכריכים יהיו עשויים מפשתן נקי (שהיה אחד הדברים הקשים ביותר להשגה שם), ושכל העוסקים בטהרתו ילכו תחילה לטבול.

מקוה — הרי לא היה שם, וכולם — כמה מניינים — הלכו מרחק ניכר כדי לטבול בנחל. יוסף נימויטין[177] סבל מחום בן ארבעים מעלות, ובכלל היה אדם חולני, ולמרות זאת הלך לטבול גם הוא.

כל האנשים הללו לא עבדו במשך שלושה ימים רצופים. ברובם היו אלה עובדי סריגה[178] שעבדו עבור מפעלים ממשלתיים, והיו חייבים לספק את המכסה היומית, אך בימים אלה הם לא עשו גם זאת.

בשני ימי חייו האחרונים של בעלי נטשו לחלוטין אנשים זרים אלה — שההיכרות ביניהם ובין בעלי נמשכה חודשים אחדים בלבד — את בתיהם ואת עבודתם, ושהו כל העת בביתנו. מפעם לפעם היה אחד מבני כל משפחה הולך הביתה כדי להעיף מבט בנעשה שם.

על האנשים שהגיעו לביתנו נמנו צעירים, מבוגרים, שומרי מצוות ושאינם כאלה. היו ביניהם אנשים שהיו מסוכסכים קשות זה עם זה בענייני עסקים, ואחרים שהיו מסוכסכים בשל המחלוקת בין החסידים לאלו שאינם חסידים, אך כאן התאחדו כולם. תחת השפעתו של בעלי פשטו הכל מעליהם את ענייני החול, ונכנסו אל עולם נעלה יותר.

בעלי נפטר בשעת לילה[179]. בבוקר נסעו מספר אנשים, משני הצדדים בהנהגת הקהילה, אל בית העלמין כדי לבחור מקום לקבורתו. גם מהעיר עצמה הגיעו לשם כמה מגבאי בתי־הכנסת, וכן בנו[180] של

---

177) החסיד ר׳ חיים יוסף דוד בהרה״ח הרה״ג ר׳ שמואל נימויטין. זכה לשמש את רלוי״צ ואת הרבנית חנה, עסק בהצלת נפשות ובנה מקוה בביתו באלמא־אטא במסירות־נפש. נפטר ליל ש״ק י״ד אלול תנש״א.

178) עבודה שניתן היה לעשות בבית, דבר שהקל על שמירת השבת.

179) ההסתלקות היתה זמן־מה לפני השקיעה.

180) אולי הכוונה לר׳ אברהם (ראה אודותו ״יהדות הדממה״ (ירושלים, תשמ״ז) ח״ב ע׳ 274) בנו של הרב שמרי׳ יהודה לייב מעדאַליע הי״ד הרב דויטעבסק ומאָסקווא (ראה אודותו ״שילה״ (ירושלים־אַנטוורפן, תשמ״ג) ע׳ יג ואילך).

מדליה[181], שכיהן שם כרקטור במכון אקדמי. נרכשו עבור בעלי שישה מקומות, כדי שלא ייקבר לידו אדם שאין זה לפי כבודו להיקבר בשכנות אליו.

כאן, בחדרו, בוצעו כל הפעולות הנדרשות. מספר אנשים לנו בביתנו בלילה. אני עצמי לנתי בחדר שבו היה בעלי מונח על הרצפה.

בבוקר התעוררה בעיה גדולה נוספת — השגת קרשים כדי לבנות את הארון. היתה זו משימה קשה למדי, אבל תמורת סכום כסף גדול הושגו גם אלו. הארון הורכב במקום שבו היו הקרשים, והובל מרחק גדול למדי לאורך הרחוב, כשכל העוברים ושבים עוצרים להביט בנעשה. כדי שלא יתעוררו שאלות רבות מדי, וכדי שלא תזיק "עין הרע" — לבש הצעיר, שהוביל את הארון בעגלה, מדי צבא.

[האיש עבד בעבר בנ.ק.וו.ד., ונשארה ברשותו חליפת מדים, וכל אימת שהיה צורך להשיג משהו שאינו "כשר" בתכלית — היה הצעיר יכול להשיג זאת ביתר קלות כשהוא לבוש במדים אלו].

181) הרב שמריה יהודה ליב מדליה הי"ד, אב"ד ויטבסק ומוסקבה (ראה אודותיו: "שילה", ירושלים־אנטוורפן תשמ"ג, ע' יג ואילך).

ההלווייה

בבוקר היתה כבר החצר מלאה אנשים מכל החוגים — גברים, נשים, צעירים ומבוגרים.

תקופת שהותו של בעלי בעיר לא ארכה אפילו ארבעה חודשים, ומובן שכדי לקרב אנשים אליו בצורה כזו, עד שהפכו להיות מקושרים אליו בכל נימי נפשם, במשך תקופה כה קצרה — שבחלקה היה בעלי רתוק למשכבו — צריך שיהיה במה לקרב...

את עבודתם של המתעסקים בטהרה ובשאר העניינים, בתנאים ששררו שם — לא ניתן לתאר במלים.

מובן שעסקו בכך בעיקר יהודים שהיו מקורבים אל בעלי — ביניהם יהודים מלנינגרד, מרוסטוב ומחרקוב. עד השעה 12־11 הושלמה כל המלאכה, והציבור — שהיה גדול למדי — יצא במסע ההלווייה.

בית־העלמין היה רחוק מספר קילומטרים מביתנו, דרך מלאה עליות וירידות, אך המלווים נשאו את בעלי בעצמם לאורך כל הדרך. אחרי המלווים נסעה עגלה, אולם איש מהם לא רצה להניח עליה את הארון, וכך התחלפו נושאי הארון לאורך כל הדרך עד בית־העלמין.

אני עצמי לא הלכתי אל בית־העלמין, ואף לא הנחתי לנשים אחרות ללכת[182]. המלווים סיפרו לי שלקראת הקבורה הגיעו לבית־העלמין עוד אנשים רבים מהעיר.

התפילות בתקופת האבלות

לקראת תפילת מעריב חזרו המלווים, וכמה מניינים מהם התפללו מעריב בחדר שבו נפטר בעלי, ושם גם ישבתי שבעה[183].

הכוונה היתה להתפלל שם במשך כל תקופת ה"שלושים". דא עקא, שמיד החלו להופיע לתפילות מספר יהודים שאיש לא ידע את זהותם. אחד מהם עבד כסנדלר באחד המפעלים, והתעורר חשד שהוא עלול להלשין.

---

182) ראה שו"ע יו"ד סשנ"ט ס"ב ובנ"כ שם.

183) ראה מעבר יבק — אמרי נועם פל"ה.

היהודייה שעבדה בביתנו בתקופה האחרונה החלה אף היא לגלות אדיקות יתרה, והיתה מגיעה תמיד לתפילות, ובכל מקום שבו עמדו שני יהודים — הצטרפה אליהם כשלישית. אשה זו התיידדה במיוחד עם אותו סנדלר.

בנוסף לכך, רבינוב[48] נקרא לחקירה ונשאל מדוע נערכה ההלווייה בפרהסיא כה גדולה, ולא זו בלבד אלא שהוא, רבינוביץ׳, נטל חלק כה פעיל בארגון כל זאת!... כדי להסביר זאת נאלץ רבינוביץ׳ להמציא תירוצים שלא היו בעולם, וידיד טוב שהיה לו באותו משרד יעץ לו להיזהר. בעקבות זאת נמנעו רבים מלהגיע ולהשתתף בתפילות.

לאורך כל ימי האבלות הגיעו אנשים נוספים לנחמני בניחום אבלים. כמה מהמכרים נשארו גם ללון בביתנו. בתקופה הראשונה לא השאירו אותי לבדי.

בשל כל זאת — פעולותיהם של ידידינו הטובים, ידיעות שהגיעו מהדואר על מכתבים רבים שהגיעו אלינו, ועל סכומי כסף שהובר־קו („געקייבלט", כפי שאומרים כאן) אלינו[184], גם מטשקנט ומסמרקנד (שלמרבה הצער כבר לא היה בהם כדי לסייע) — התעוררה אותה „עין רואה", שהיתה בכל מקום. גם עם חוץ־לארץ כבר קיימנו קשר, וכל הדברים הללו יצרו רושם גדול מדי.

המניין לתפילות נמשך, איפוא, בקושי עשרים יום, ואז נמסר שבעלת־הבית אינה מעוניינת בהתכנסות אנשים רבים מדי בביתה (האמת היתה שהיא הסכימה לכך בחפץ־לב), והודיעו לציבור שהתפילות אינן מתקיימות כאן עוד.

הגדר שלא הועילה

מיד לאחר הקבורה החלו ידידינו לדאוג לגידורם של ששת המקומות שנרכשו בבית־העלמין בגדר ברזל, ועד שתוקם מצבה — לצקת מעל הקבר מלט, כמין מבנה שיגן על הקבר מפני הגשמים והבוץ.

דא עקא, שלא ניתן היה להשיג מלט, ובעיקר לא ניתן היה להשיג ברזל. אך בתוך מספר שבועות, על־פי פקודותיהם של המהנדסים הבכירים ביותר במפעל הממשלתי, ובאמצעות התחכמויות שונות, סופקו לנו הן ברזל והן מלט ככל שנדרש.

---

184) במטרה לסייע ברפואתו של רלוי״צ.

הם — ידידינו הקרובים — התערבו בכל פרט קטן, במטרה להקים את הגדר הטובה והנאה ביותר שניתן. ואכן, הוקמה גדר כה נאה ובולטת, עד שכל מי שעבר בסמוך לאותו מקום תהה: מי זה ועל מה זה?...

זמן קצר לאחר־מכן נפטר שם, רחמנא לצלן, יהודי בשם גיטרמן[185], בן־תורה, קרוב משפחתו[186] של האדמו״ר מהורנוסטייפל[187]. הגדר סביב ציון בעלי היתה נעולה במנעול. מתפללי בית־הכנסת שבו התפלל הנפטר הביאו אותו אל בית־העלמין וטיפסו מעל הגדר, משום שחששו שלא תינתן להם הרשות לקבור אותו שם, ורצונם היה לחלוק כבוד לאותו יהודי[188]. לאחר־מכן באו אנשים אלה וסיפרו ששיחדו את השומר שהיה שם וערכו את הקבורה.

אני כותבת על מאורע זה כדי להמחיש עד כמה השתנה שם אפילו הלך מחשבתם של יהודים קשישים אלה — עד כדי הוצאה לידי פועל של מעשה שכזה בדרך כה זרה ומוזרה, מבלי להתחשב בכך שמדובר ברשות היחיד[189].

הקמת המצבה

סוף־סוף הגיעה שעתם של העקורים להתחיל לחשוב על נסיעה בחזרה לערים שבהן התגוררו לפני המלחמה, או למקומות אחרים, שבהם יגורו דרך קבע, ולא במגורים זמניים כפי שגרו כאן.

לכל־לראש החלו ידידינו הטובים לדאוג להקמת מצבה. וכפי שקורה לעתים קרובות — כאשר רוצים להוציא דבר־מה אל הפועל, מתברר שהדבר קשה כקריעת ים־סוף (כפי שנהוג לומר).

ובכן, שיש למצבה — אין. היה שם גוי שהיה גונב מבית־העלמין הנכרי את הטובות שבאבנים, והיה מעבד אותן איכשהו לשימוש חוזר.

---

185) הרה״צ ר׳ מרדכי בהרב ר׳ שלמה גיטערמאן מטשיטשלניק נפטר ביום ו׳ ניסן תש״ו.

186) אביו של ר׳ מרדכי הנ״ל, הרה״צ ר׳ שמעון שלמה גיטרמן מטשיטשלניק, היה בן־דודו של הרה״צ ר׳ משה גיטרמן מקייב, חתנו של הרה״ק מהורנוסטייפל (שבהערה הבאה).

187) הרה״ק ר׳ מרדכי דובער טווערסקי מהורנוסטייפל (כ״ט כסלו ת״ר — כ״ב אלול תרס״ג), נכדו וממלא־מקומו של הרה״ק ר׳ יעקב ישראל מטשערקאס חתן כ״ק אדמו״ר האמצעי.

188) בכך שיקברוהו סמוך לרלוי״צ.

189) כלומר: שהמקום שבו הם קוברים את המת נקנה עבור מ״כ של הרלוי״צ (ראה לעיל ע׳ 000).

הגוי גבה תמורת עבודתו סכומים גדולים, כמובן, ואלו שנזקקו לאבנים כאלה למטרה דומה — רכשו זאת אצלו.

אני מצדי לא הסכמתי שישתמשו עבור בעלי באבן שהיתה קודם לכן על קברו של מת נוצרי, או אבן ששימשה בכנסייה — היו לו גם אבנים כאלה, אבל, כמובן, גם הן לא היו לרצוני.

אך לנסוע ולהשאיר את הקבר כך — לא רציתי, ועוד יותר ממה שלא רציתי אני — לא רצו ידידינו הטובים.

והנה נודע לנו שלאחרונה הובאו ממוסקבה אל אחד המפעלים הממשלתיים בעיר מספר אבני שיש גדולות. הוחלט איפוא להקדיש אחת מאבנים אלו להקמת המצבה.

כיצד? הבכיר שבין מנהלי החשבונות שעבדו באותו מפעל היה יהודי מלנינגרד, וכשהודיעו לו במי המדובר, והוא נזכר בסבו, שאותו זכר בצעירותו כמי שעסק תמיד בלימוד תורה, ולפי מה שסיפרו לו על הדברים שרב זה[190] נהג לשאת בבית־הכנסת או סתם בפני אנשים, היה תוכן הדברים זהה לתוכן לימודו של הסב — קיבל האיש על עצמו להציב אחת מאבני שיש אלו במקום הנדרש למטרה זו.

כדי להוביל את האבן אל מחוץ למפעל היה צורך להשיג אישור מעבר, וכן אישור הזמנה שבו מצויין יעדה של האבן. השומר שעליו הוטל להוציא זאת אל הפועל קיבל מנה יפה. במקרה זה אחריותו של השומר היתה קלה יותר, שכן יחד אתו "חטא" פקיד בכיר.

אשתו של בכיר זה — היהודי מלנינגרד — לקחה מהמפעל מכונית, ולפנות ערב, כשהחשיך היום, הובילה את האבן למקום שהורו לה. לאחר־מכן סיפרה לי שבמשך כל הלילה הבא לא יכלה להירגע מהפחד שאחז בה כשנסעה עם האבן.

קביעת נוסח המצבה

לאחר שהושלמה מלאכה זו במלואה, החלו דיונים בשאלה מה לכתוב על האבן. הספקות לא היו לגבי התואר המתאים, אלא לגבי הסכנה שבפרסום.

המתדיינים הראו לי תמיד את ההצעות שנכתבו, ולבסוף הוחלט: לא לכתוב את שם המשפחה ("השם השני", כפי שהוא נקרא כאן), אלא

190) רלוי"צ.

את השם הפרטי "בן פלוני", וכן לא לכתוב את שם העיר שבה כיהן, אלא "פה נטמן הרה"ח המפורסם פלוני בן פלוני" ותאריך הפטירה[191].

ידידינו מצאו אומן שביצע את המלאכה היטב. הם נהגו ללכת לשם לעתים קרובות. בצום גדליה היו שם אנשים רבים.

* * *

כך באו אל קיצם חייו של בעלי עלי אדמות. קשה היתה הדרך שעבר בחייו. תמיד נאבק. אדם שאינו שייך לפשרות כלשהן. את המושג "חצי שלי וחצי שלך" — לא הכיר. הדבר עלה לו ביוקר, אבל מעולם לא ויתר. בתחילה היו לו תמיד מתנגדים רבים, אבל לבסוף הם היו נעשים חסידיו ואוהביו.

בעלי נסתלק מן העולם, וזכותו יגן על בניו שיאריכו ימים על בני־ביתם ויחיו חיים טובים ברוחניות ובגשמיות ויצליחו בכל מעשיהם בכל הפרטים.

---

191) נוסח המצבה כפי שנחרט בפועל:

פ' ✡ נ'

ונגנז הרב הגאון

ר' **לוי יצחק**

בהרב ר' **ברוך שניאור**

שנפטר כ' לחודש

מנ' אב שנת ת'ש'ד'

לפ"ק ת.נ.צ.ב.ה.